

Isaac Hollandus, de alchemist van Stolwijk?

Dit is bij benadering de tekst van een lezing die ik tweemaal gehouden heb, beide malen in een jenevermuseum. In december 2007 in Hasselt, in april 2008 in Schiedam. In beide gevallen was dit onderdeel van een manifestatie gekoppeld aan de tentoonstelling 'De wijze en de dwaas. De alchemist in woord en beeld' van beeldmateriaal uit de unieke collectie van wijlen dr. Arthur Brinkman. Bij benadering, omdat ik de tekst niet helemaal had uitgeschreven. Vandaar de telegramstijl, die ik alleen heb weggewerkt als het anders echt onbegrijpelijk zou zijn. Toen stond ik nog helemaal aan het begin van het project en ik had goede hoop dat het schiften van feit en fictie tot inzichten in de biografie van onze alchemist(en) zou leiden. Nu lijkt het me vooral aardig om deze tekst te benaderen vanuit de nieuwe bevindingen. Ik doe dat in de vorm van tussengevoegd commentaar in cursief.

Wie was Isaac Hollandus? alias 'Isaac de voortreffelijke filosoof', alias 'een man zeer bekwaam in de filosofie, en in het bijzonder in de chemie'? en, ter complicatie: waren er niet twee? Isaac zou namelijk een zoon, broer of neef hebben gehad, die Johannes Isaaci ofwel Jan Izaakszoon heette. Maar er waren er ook die meenden dat ze allebei Isaac heetten. Op naam van Isaac en Johannes was een groot pakket alchemistische teksten in handschrift en druk in omloop.

Inmiddels ben ik helemaal afgestapt van het idee dat er twee 'Hollandi' geweest zouden zijn. Zie onder.

Die teksten gaan over verschillende gebieden van de alchemie: het minerale, vegetabele en animale werk, afhankelijk van de grondstoffen. De transformatie van metalen, onder meer door middel van de 'steen der wijzen', komt in alle drie aan de orde. Verder gaan ze over de bereiding van geneesmiddel uit metalen, mineralen, planten en stoffen van dierlijke oorsprong, onder meer door destillatie. Dan is er ook nog speciale aandacht voor de fabricage het kleuren van glas, email en imitatie-edelstenen.

Een groot deel van het werk bestaat uit praktische en duidelijk op ervaring gebaseerde instructies. Maar er staan ook theoretische bespiegelingen in, gelardeerd met citaten uit klassieken als Hermes en Arnaldus de Villa Nova. 'Het werk der ouden' beschrijft de

experimenten van onze voorgangers, hun waarnemingen en conclusies, en hoe ze die in beeldspraak uitdrukten om de onwetenden buiten te sluiten.

Vermoedelijk heeft de auteur gebruik gemaakt van bestaande teksten. Dit geldt waarschijnlijk voor een reeks van zes recepten met aquafortes, die blijkens het handschrift Utrecht UB 708 al rond 1500 bestond. Binnenkort uitvoeriger (met editie).

Over de auteur of auteurs van al deze teksten is helemaal niets concreets bekend. Maar al vroeg dacht men dat Isaac Hollandus leefde in de vijftiende eeuw of nog eerder, en dat Paracelsus zijn werken geplunderd zou hebben zonder hem ooit te noemen.

Dat staat bijvoorbeeld al in het voorwoord van de Latijnse druk van 1600 van het minerale werk, in twee boeken, (waar JIH op staat).

waar ook vermeld wordt dat de tekst uit het nederlands is vertaald. Dat was het eerste gedrukte boek met alleen Hollandusteksten. Maar al in 1582 en in 1595 waren er fragmenten van Hollandus opgenomen in gedrukte boeken uitgegeven door Bernard Penot. Later dacht Penot dat Hollandus de door Paracelsus aangekondigde Elias Artista zou zijn, een zeer wijze alchemist die alles afdoende zou uitleggen. Paracelsus bedoelde, aldus Penotus, dat de werken van Hollandus publiekelijk bekend zouden worden.

Deze voorstelling van zaken blijft gangbaar tot ongeveer een eeuw geleden. Toen betoogden verschillende onderzoekers, dat er geen enkel bewijs is dat Isaac al in of voor de 15^e eeuw geleefd zou hebben. Een paar Hollanders spartelden nog tegen, maar hun argumenten bleken stuk voor stuk onhoudbaar. De mythe: Isaac-eerder-dan-Paracelsus werd na een verhitte discussie in een aantal vakbladen afdoende weerlegd. Daarbij werden argumenten aangevoerd om de datering van deze geschriften te verschuiven naar de tweede helft van de zestiende, of naar het begin van de zeventiende eeuw.

Dit debat rond de vraag: hoe oud is het werk van Hollandus? speelt zich af tussen 1910 en 1934. Dat is het achterdoek van de historische roman *Isaac Hollandus, de alchemist van Stolwijk* van Dr. M. Wagenaar, die verscheen in 1937. De auteur, gedoctoreerd chemicus en apotheker, heeft zich grondig gedocumenteerd maar hij geeft helemaal geen literatuurverwijzingen.

Let u vooral op de schilderachtige clichés- die passen mooi bij de tentoonstelling!

Het boek opent met een beschrijving van het rustieke dorpje Stolwijk (bij Gouda, in de Krimpenerwaard). Daar verschijnt op een dag een wonderlijke oude man (met zwarte mantel, punthoed, felle donkere ogen en uiteraard een lange witte baard. Hij huurt ter plekke een verlaten, afgelegen en bouwvallige oude smidse, voor zijn experimenten. De eigenaar vertrouwt de zaak niet en zijn vrouw vreest zelfs dat er duivelskunsten in het spel zijn maar ze bezwijken voor de geboden betaling.

Kort daarna betreft de oude man met zijn zoon de oude smidse. De voerman die hun spullen met paard en wagen van Schoonhoven naar Stolwijk bracht doet daar in de plaatstelijke herberg uitvoerig verslag van. Ze hadden allerlei vreemde potten, flessen en apparatuur bij zich, en hij vond het maar rare snuiters.

Vader en zoon installeren zich, pakken hun spullen uit en ordenen hun handschriften en boeken. Nu kunnen ze verder met het Grote Werk. Vooral de vader is daar volledig door gegrepen. De zoon is een verstandige en rustige jongeman, en zijn moeder is natuurlijk gestorven aan kraamvrouwenkoorts- [jongensboek-geen spatje romantiek]

De plaatselijke bevolking wordt door Wagenaar nogal negatief gestereotipeerd als dom, bekrompen, bijgelovig en bevooroordeeld. Uitzondering is de sympathieke jonge dominee Jacobus Trigland, die kennis komt maken- de enige intellectueel in het dorp. De oude alchemist legt hem veel uit over de alchemie. Trigland verneemt ook dat ze gebruik maken van de pseudoniemen Isaac en Johannes Hollandus. Onder die namen hadden ze al werken gepubliceerd. Maar ze zijn van Italiaanse afkomst, en nog katholiek ook. Ze hebben allebei een doctorsgraad van de Universiteit van Padua, ze hebben heel Europa rondgereisd en zijn zelfs in Byzantium en Egypte geweest. Ze waren recentelijk nog in Erfurt, waar net de geschriften van Basilius Valentinus waren teruggevonden. Daarin stonden aanwijzingen waaruit Isaac begreep dat hij naar Holland moest. Bovendien had Arnaldus de Villa Nova gezegd dat het wonder zou plaatsvinden in een koud, mistig en vochtig land, en de smidse kwam precies over een met een droom die hij had gehad.

Onder druk van de dorperlingen zijn de alchemisten genoodzaakt naar Oudewater te gaan, om zich te laten wegen op de beroemde heksenwaag. Dit om de verdenking van hekserij en duivelskunst van zich af te wentelen.

Bij de onvermijdelijke watersnoodramp die zich vervolgens voordoet worden ze op het nippertje gered, maar ze zijn wel een deel van hun materiaal kwijt. Om de gewenste chemicaliën te krijgen moeten ze helemaal naar Rotterdam. Het werk gaat moeizaam en de bejaarde Isaac krijgt steeds meer problemen met zijn gezondheid, maar hij blijft koortsachtig doorwerken, op zoek naar de ware steen. Johannes werkt daarom in het geheim aan het levenselixir, waarmee hij zijn oude vader hoopt te verjongen.

De historische omstandigheden spelen op de achtergrond. Zo stuurt prins Maurits twee onderhandelaars naar de alchemisten met het voorstel om aan zijn hof te komen werken: de oorlog kost handenvol geld.

Op het moment dat deze heren arriveren hebben de Isaac en Johannes net hun ultieme experiment ingezet, en ze wachten vol spanning op de resultaten. Het vooruitzicht op een veilig en beschermd leven trekt hen wel aan, na alle ontberingen en problemen die ze omwille van de alchemie hebben getrotseerd.

Na het vertrek van de twee afgezanten van Maurits kan het resultaat beproefd worden. Op het eerste oog lijkt het goed, maar helaas: alle testen mislukken.

Dat is te veel voor de afgeleefde oude Isaac en hij stort volledig in. Hij voelt zijn einde naderen voordat hij de bekroning van zijn jarenlange experimenten heeft gezien, en hij spoort zijn zoon aan het grote werk voort te zetten. Johannes biedt hem nu zijn levenselixir aan, maar ook dat faalt, tot bittere teleurstelling van Johannes -de lezer had dat allang zien aankomen- : Isaac sterft en wordt bij de kerk in Stolwijk begraven.

Johannes verlaat Stolwijk om terug te keren naar het zuiden, en de brave Trigland wijdt zich weer aan zijn herderlijke taken.

Tot zover Wagenaars voorstelling van zaken

Bij gebrek aan biografische gegevens over Isaac Hollandus en diens veronderstelde zoon Johannes heeft Wagenaar moeten woekeren met zijn materiaal.

En nu is het natuurlijk de vraag, hoe 'feit' en 'fictie' zich in zijn roman verhouden.

Van welke gegevens gaat Wagenaar uit?

Datering: speelt rond het jaar 1609 (Trigland stond in Stolwijk van 1607 tot 1610; vermelding van de dood van Theobaldus de Hoghelande die stierf in 1608). Isaac heeft als kind in Spanje Karel V gezien in 1535, is dus rond of iets voor 1530 geboren en nu ongeveer 80.

Aardig om hier even te vermelden: voor gegevens over Theobaldus de Hoghelande en Anselmus de Boodt heeft Wagenaar duidelijk gebruik gemaakt van essays over hen van F.M. Jaeger; zie diens Historische Studiën, Groningen/Den Haag, 1919.

Waarom laat Wagenaar het boek in deze tijd spelen?

Belangrijk: het Neri- argument in de discussie over de vraag ‘wanneer leefde Hollandus?’

Antonio Neri verwijst in zijn *De arte vetraria* (1612) naar Isaac Hollandus als bron voor sommige procédés en hij zat in antwerpen van ca. 1603 tot ca. 1610. Er is daarom betoogd dat Hollandus toen blijkbaar in Antwerpen rondwandelde.

Wagenaar hecht blijkbaar geloof aan dit argument: hij heeft het over een Italiaanse vriend van Johannes, die in Vlaanderen zou zitten. Samen waren ze met glas en edelstenen bezig geweest.

Neri bedoelt echter dat hij werken van Hollandus heeft gebruikt. Logisch want zijn gastheer had een prachtige bibliotheek waarin zowel drukken als hss. van Hollandus.

Zie voor details mijn stuk in Chymia, p. 315-318, en de teksteditie van de excerpten uit de Aurora Philosophorum, beide op deze site.

Dan de locatie: Stolwijk. Dat brengt ons bij Boerhaave. Boerhaave gaf zijn studenten in Leiden ook info over de geschiedenis van de scheikunde. Hij is de eerste die over de Hollandi zegt dat ze ‘afkomstig zijn uit het stadje Stolck, ie Stolwijk, bij Gouda.’ Hij noemt geen bron. Wel wordt dit vaak overgenomen.

Wagenaar zal dus ook door Boerhaave zijn geïnspireerd om deze locatie te kiezen, maar dan niet als plaats van herkomst maar als laatste rustplaats van Isaac- wat zeker niet is wat Boerhaave bedoelde.

Ik was geneigd Boerhaave te geloven: Stolwijk leek me te onwaarschijnlijk om verzonnen te zijn. Inmiddels ben ik er achter gekomen dat deze locatie op een misverstand berust. Boerhaave heeft gebruik gemaakt van de bibliografie van Borel, die vermeldt: ‘Isaac pater & filius, chymici sunt ex Stolcio’. Dit betekent dat Borel de hierna volgende titels aan een werk

van Stolcius heeft ontleend. Boerhaave heeft echter blijkbaar gedacht dat er en plaats wordt bedoeld, en wel in Holland, en komt zo op Stolwijk (zie Chymia, p. 323 noot 13).

Verder zegt Boerhaave nog 2 dingen die Wagenaar negeert.

Boerhaave trekt in een terloopse opmerking in twijfel of er eigenlijk wel twee Hollandi waren.

Waarom denkt hij dat? Boerhaave heeft zeker Nederlandstalige Hollandus-hss. gezien en hij kan dus hebben gesignaleerd dat daar wel eens Isaak staat bij teksten die gedrukt zijn op naam van JIH.

Het zeer mooie Nederlandstalige handschrift London, British Library, Sloane 3832 (17^e eeuw) is aangekocht uit Boerhaave's nalatenschap. Er staan aantekeningen in zijn hand in. Hij heeft het Opus Saturni uitgeprobeerd, en daar verslag van gedaan aan de Royal Society.

Wat betreft het enkel- of meervoud: Jacques de Somere uit Gent, die in 1578 drie werken in het Latijn vertaalde voor Edward Dyer, zegt te vertalen uit het Vlaams en noemt de auteur ofwel Isaac, ofwel Joannes Isaac. Nooit Hollandus. Hij zegt het er niet bij, maar dat suggereert toch wel dat hij denkt dat de alchemist in kwestie Joannes heette met zijn voornaam, en dat Isaac zijn familienaam was. Misschien waar, maar zeker mogelijk- denk aan de Vlaamse componist Hendrik (meestal: Heinrich) Isaac (15^e eeuw). In elk geval zou dit de verdubbeling verklaren. Over De Somere binnenkort uitvoeriger.

Dan de datering. Boerhaave zegt: Hollandus leefde na Arnaldus de Villanova maar voor Paracelsus, 15^e e. De meeste van zijn tijdgenoten denken dat ook. Ze hadden daar ook een goede reden voor.

In 1577 verscheen een boekje, (pseudo-)Paracelsus, *Aurora Philosophorum*, 'de dageraad der filosofen', uitgegeven door Gerhard Dorn, die het uit het Duits vertaalde.

Inmiddels zijn er van deze tekst drie volledige duitstalige hss. bekend (het vroegste van 1569) en excerpten. En in al deze 4 hss. staat Isaak expliciet vermeld als bron bij de hstt. 13 en 14, over vitriool en antimoon.

Boerhaave en zijn tijdgenoten dachten ten onrechte dat Paracelsus echt de auteur was van de *Aurora*. Het is dus logisch dat ze denken dat Paracelsus Isaac plagieerde.

Hst 12 van de aurora gaat ook over vitriool, en is een verkorte versie van een tractaat dat ook in het Duits in omloop is geweest. Dat is later gedrukt op naam van Roger Bacon! rond 1590 noteert Karl Widemann, stadsarts in Augsburg, dat sommigen zeggen dat het van Isaak Hollandus is. Maar, zegt Widemann, of het nou van Roger of Isaac is, het is in elk geval een voortreffelijk tractaat.

Om vat te krijgen op de al dan niet historische 'Hollandus' zullen we terug moeten naar de bronnen: en dat ga ik dus doen. Ik hoop dat u op krediet van me wilt aannemen dat de zgn Hollandusteksten inderdaad oorspronkelijk in het Nederlands zijn geschreven. Het oudste nederlandstalige handschrift dat ik tot nu toe ben tegengekomen ligt in Leiden [Cod. Voss. Chym. q. 37,] een quarto-handschrift (formaat: schoolschrift) van 70 bladen = 140 bladzijden. Op grond van de watermerken valt vrij nauwkeurig vast te stellen dat dit hs. dateert uit de jaren tussen 1441 en 1449. Het hele hs. is door dezelfde hand geschreven. De taal is licht Brabants gekleurd.

De eerste tekst gaat over het bereiden van verschillende elixirs en bevat ook een beschrijving met illustratie van de oven der filosofen. Er volgen nog elf 'Addicien', extra uitlegbij het voorafgaande. Op de laatste 10 bladen staat 'een werck vanden wijne', over het destilleren van quinta essentia uit wijn.

Het leeuwendeel van de eerste tekst is voor het eerst gedrukt in het Duits, als *Das dritte theil des Mineral-wercks*, in 1666. De vertaler van die druk moet een beter hs. gehad hebben, want in het Leidse hs. staan een paar rare fouten waar de druk wél klopt. Dit hs. is dus zeker niet het oudste afschrift. En op de eerste pagina staat een dikke 4.

Het werk vd wijne maakt deel uit van het vegetabele werk, gedrukt in het Latijn vanaf 1616. Ook twee verschillende werken van Saturnus horen daar bij.

Er is maar een probleem: dit handschrift was oorspronkelijk anoniem. Uit latere aantekeningen blijkt dat het in 1576 eigendom werd van zekere Adam Flesgin; een andere 16de-eeuwse hand schreef 'Isaac Hollandus' op het eerste schutblad.

De tweede belangrijke getuige is een handschrift nu in Londen, [Wellcome Institute 359], uit ongeveer 1565. Vermoedelijk is het in Keulen samengesteld door een groep praktizerende alchemisten. Het beslaat bijna 400 bladen (800 paginas). De meeste teksten zijn in Brabants getint Nederlands, maar sommige in een mengtaal in die me Duits getint Nederlands lijkt. We vinden hier een aantal parallelteksten met het Leidse handschrift. Maar in dit handschrift staan

tien teksten expliciet op naam van zekere Isaac (ook: Isaak, Isack) zonder toenaam. Al die stukken staan ook in latere Hollandusdrukken, in het Latijn en in het Duits. Maar dan meestal op naam van Johannes Isaaci Hollandus.

Binnen de teksten zelf vinden we veel kruisverwijzingen met specificering: ‘als je hier meer over wilt weten, kijk dan in het vegetabele werk hoofdstuk 312’ en dergelijke. Daaruit valt veel af te leiden over wat er toen al voorhanden was: een substantieel en samenhangend oeuvre.!

Nu even over Johannes. Boerhaave opperde dat er misschien maar 1 Hollandus was en ik dacht natuurlijk: ha dat ruimt lekker op, maar in dit hs. staat een aantekening bij een Isaac-tekst: 1567 speculatio .. Johanne. maar op het volgende blad staat in de tekst ‘dit heb ik met mijn eigen ogen gezien’, en daarbij staat in de marge: Isaak. dit zijn allebei toevoegingen in ander, onderling verschillende handen [niet die van de hoofdtekst].

Daarna trof ik nog een onverdacht Isaactractaat in het Duits aan in een Kassels hs. van 1574 met een tekening waar bij staat: de oven van Johan Isaaci. Er duikt dus al vroeg ook een Johannes op.

Inmiddels heb ik daarvoor een alternatieve verklaring: zie boven.

Uiterlijk in de jaren 60 lijken de zgn Hollandusteksten, vermoedelijk vanuit de zuidelijke nederlanden, naar het oosten verspreid te zijn, waar ze veel succes hadden. Maar een aantal van de teksten waar in het Keulse handschrift Isaac bij stond zijn ook anoniem overgeleverd.

In Leiden is bv een Duitstalig handschrift in folioformaat, van 1567 (Cod. Voss. Chym. F 26). Dat bevat een tekst: over de projectie ‘van de voortreffelijke filosoof Isaac’ [nog steeds zonder toenaam]. Die reputatie had hij toen dus blijkbaar al. Die tekst wordt voorafgegaan door minimaal 200 pagina’s uit het Opus minerale waar geen naam bij staat. Dat geldt nog sterker voor een iets later duitstalig hs., ook in Leiden, waar ook de projectie op naam van Isaak staat; de rest van dit handschrift bestaat volledig uit anoniem Isaak-materiaal.

Voss. Chym. F 11, waarschijnlijk afgeschreven van het vorige, beide eigendom van Sebald Schwärtzer; zie Chymia, p. 329 n. 63.

Op zijn laatst in 1572 was het werk bekend in Praag en er is een Tjechische vertaling in 1580.

De vroegste vertaling in het Latijn die ik tot nu toe heb gevonden dateert van 1578. Toen vertaalde de Gentse koopman en diplomaat Jacob de Somere een tekst uit het Vlaams voor John Dee, die hij waarschijnlijk dat jaar in Hamburg had ontmoet.

Dit is onjuist; de bestemming was niet 'Mr. Diee', maar 'Mr. Dier', zoals John Dee vermeldt in het afschrift dat hij in 1608 maakte (Oxford, Bodl., Ashmole 1486. Binnenkort meer.

Die Latijnse tekst is later in het Engels en in het Frans vertaald.

De vraag Wanneer leefden Hollandus? of: de Hollandi? wordt bijna altijd gevolgd door de alternatieven: vóór of na Paracelsus. Wagenaar kiest voor het laatste, en plaatst ze ongeveer een halve eeuw te laat.

De Nederlandstalige handschriften wijzen er op dat Isaac min of meer een tijdgenoot van Paracelsus was (die stierf relatief jong). Ik ben er trouwens helemaal niet van overtuigd dat de overeenkomsten tussen hun werken ook moet betekenen dat er een directe relatie is.

Er valt nog veel te doen: wat materiaal betreft heb ik pas het topje van de ijsberg te pakken, en daarvan heb ik nog maar een fractie gezien.

Nu zijn er nog steeds een paar prangende open vragen: wie Isaac was, waar hij vandaankwam en waar hij leefde en werkte, en hoe het zit met Johannes. Op dit moment kan ik daar nog niet veel over zeggen, maar ik heb goede hoop dat het onderzoek van de inhoud en ontwikkeling van de oudste overlevering ook daarvoor nog enige opheldering kan verschaffen.

Het wordt heel spannend, en nader bericht volgt.

Dat is dus precies waar we nu mee bezig zijn!